HISTORY STUDIES
INTERNATIONAL JOURNAL OF HISTORY

ISSN: 1309 4173 (Online) 1309 - 4688 (Print)
Volume 6 Issue 4, p. 71-86, July 2014

Ortaçağda Rize ve Çevresinin Tarihi Coğrafyası Hakkında Bir Değerlendirme

An Evaluation of the Historical Geography of Rize and Its Vicinity during the Middle Ages

Yrd. Doç. Dr. Bayram Arif Köse
Çoruh Üniversitesi - Artvin

Öz: *Bu çalışma Rize'nin coğrafî konumu ve özelliklerinin şehrin tarihi üzerindeki etkisini inceleyerek, dağlık yapısı nedeniyle yerleşik nüfusunun tarih boyunca az olmasına rağmen yeraltı kaynaklarının Rize'yi önemli bir sahil şehri haline getirdiğini tespit etmektedir. Makale ayrıca bölgedeki Türk varlığının antik döneme kadar uzandığını coğrafi yer isimlerinin yardımıyla açıklamaktadır.*

Anahtar Kelimeler: *Rize, Tarihî Coğrafya, Karadeniz, Madenler, Pazar*

Abstract: *This study examines the impact of Rize's geographical location and features on the history of city and presents that because of its mountainous geography population of Rize has almost always been scarce but its underground resources has made it a significant coastal city. The article also traces the existence of Turkish settlement in the region to antiquity.*

Keywords: *Rhizaion, Historical Geography, Black Sea, Minerals, Athenai*

JHS
History Studies
Volume 6 Issue 4 July 2014

1. İlkçağlardan Osmanlı Devleti Hâkimiyetine Kadar Rize ve Çevresi

Doğu Karadeniz Bölgesi'nde olduğu gibi Rize'de de bölge tarihini aydınlatacak prehistorik dönem buluntularının Rize'nin Çamlıhemşin ilçesine bağlı Dikkaya Köyü'nün Nahra Mevkiinde bulunan antik dönemlere ait dört balta ve birkaç seramik malzemenin dışında neredeyse yok denecek kadar az olması, Rize'nin tarih öncesi dönemlerinin bilinmesini güçleştirmektedir. Ancak bulunan seramikler Dikkaya mevkiinde en azından Demir Devri'nin başlangıcından itibaren yerleşmelerin varlığına işaret etmektedir. Tunç baltalar ise M.Ö. 10. ve 8. yüzyıllarla tarihlendirilerek bu dönemde kullanılan malzemeler hakkında bilgi verir.[1]

Bölge tarihi için ulaşılabilen ilk yazılı bilgi ise M.Ö. 8. yüzyıla ait Urartu yazıtlarında geçmekte olan *Qulha/Kolkhis* adıdır.[2] Anadolu'nun kuzey doğusunda yer alan Kolhis bölgesi kuzeyden Kafkas (Kaukasus) dağları, batıdan Karadeniz (Pontus Euxeinos), doğudan ise İberia ile çevrilidir.[3] Fakat bu sınırlar üzerinde kaynaklar arasında tam bir ittifak yoktur. Zira zaman

[1] Süleyman Özkan-Mustafa Çakır, "Rize'de Bulunmuş Olan Tunç Baltalar", *Ege Üniversitesi Tarih İncelemeleri Dergisi*, S. 15, 2000, s. 87, 91; Kılıç Kökten ise yaptığı çalışmada bölge prehistoryasını aydınlatacak verilerin azlığına şu ifadelerle dikkat çekmektedir; "Araştırmalarıma Samsun'dan itibaren başladım. Yeşilırmak deltasının orta kısımlarını ve bu deltanın doğu kenarından sonra Rize'ye kadar uzanan sahil boyunu dikkatle araştırdım. Bu arada Miliç (Terme), Ünye, Ordu, Harşit ve Trabzon gerilerinde de en az 35 km. derinliğine uzamalar yaptım. Ordu vilâyetinden sonra Rize'ye kadar prehistoryayı aydınlatacak tek bir ize rastlamadım". Kılıç Kökten, "Kuzey-Doğu Anadolu Prehistoryasında Bayburt Çevresinin Yeri", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi,* c. 3, S. 5, 1945, s. 478.

[2] Igor M. Diakonoff-S. M. Kashkai, *Geographical Names According to Urartian Texts*, Wiesbaden 1981, s. 68-69.

[3] Adem Işık, *Antik Kaynaklarda Karadeniz Bölgesi,* TTK, Ankara 2001, s. 13; Kolhis/Colchis için ayrıca bkz. Strabon, *Geography XI. II. 17,* (Çev: W. Falconer), London 1903, p.227.

içinde bölgenin sınırları daralıp genişleyebilmektedir. Özellikle batı sınırı tartışmalı olan bölgenin zaman zaman Rize ve Trabzon'u da kapsadığı belirtilmektedir.[4]

İskitlerin baskısı nedeniyle yurtlarını terk ederek Anadolu'da bozkır göçebe geleneklerini devam ettiren ve bölgede Kolhis Krallığına son veren Kimmerler, M.Ö. 695 yılından itibaren kolonilerin faaliyet sahası olan Sinop'u tahrip etmiş ve Karadeniz Ereğli'si ile Trabzon arasındaki bölgede faaliyet göstermişlerdir.[5] Bayburt'la Trabzon arasındaki *Kemer Dağı*[6] ve Antik dönemlerde adı *Kimmerius Dağı* olan Trabzon yakınlarındaki *Ağırmış Dağı* onların bu bölgedeki varlığının günümüze kadar ulaşmış en önemli delillerindendir.[7]

Kimmerlerle büyük oranda kültür benzerliği olan[8] ve Kimmerleri takip ederek M.Ö. 7. yüzyıllarda Anadolu'ya gelen İskitler, Yunanlılardan önce Anadolu'da Doğu Karadeniz'in de bir kısmını içine alan geniş bir hâkimiyet sahası kurmuşlar ve bu hâkimiyetlerini yirmi sekiz yıl boyunca devam ettirmişlerdir.[9] Onların Doğu Karadeniz'deki hâkimiyet sahalarının Makronlarla olan sınırını Ksenophon'un belirttiğine göre Karadere oluşturmaktadır.[10] Bu dönemlerde bu coğrafyaya yakın yerlerde Rize'nin İkizdere mevkiinde yaşadıkları düşünülen ve vahşi geleneklere sahip[11] *Heptakomentler* de Rize ve çevresinin eski halklarındandır.[12] Bu halklar günümüzdeki bazı topluluklarla ilişkilendirilmek istense de eldeki kaynaklar böyle bir değerlendirme yapmayı imkânsız kılmaktadır.[13]

Sinop ve Trabzon gibi önemli liman şehirlerinde koloni kuran Miletoslular, M.Ö. 7. ve 6. yüzyıllarda bir kısmı Doğu Karadeniz sahillerinde olan 75 veya 90 kadar koloni kurmuş ve Rize'de de madenler üzerinde faaliyet göstermişlerdir.[14] Bir dönem Pers hâkimiyetinde olan Karadeniz'in doğu kıyıları M.Ö. 331'de Büyük İskender'in hâkimiyetine girmiş ve onun ölümüyle özellikle de Sinop, Pontos krallarının eline geçmiştir. Bu tarihten sonra Karadeniz

[4] Özhan Öztürk, *Antikçağ'dan Günümüze Karadeniz'in Etnik ve Siyasi Tarihi Pontus,* Genesis Kitap, Ankara 2011, s. 711; Robert H. Hewsen, The Geography of Ananias of Širak (AŠXARHAC'OYC'), Wiesbaden 1992, s. 125.

[5] İbrahim Tellioğlu, *Osmanlı Hakimiyetine Kadar Doğu Karadeniz'de Türkler*, Serander Yayınları, Trabzon 2007, s. 19; Tellioğlu, "Doğu Karadeniz Bölgesinin Türk Yurdu Haline Gelmesi Hakkında Bir Değerlendirme", *Turkish Studies*, c. 2, S. 2, 2007, s. 655.

[6] M. Fahrettin Kırzıoğlu, "Karadeniz'in Doğu Kıyıları, Gürcistan ve Eski "Turabozan Vilâyeti'mizin (BATUM-Samsun dahil) Bölgesinde, M.Ö. VII. Yüzyıldan Osmanlı Fethi'ne Kadar Yerleşen Türkler ve Coğrafyada Yaşayan Hâtıraları", *İkinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri, (1-3 Haziran 1988),* Samsun 1990, s. 86.

[7] M. Taner Tarhan, "Eski Anadolu Tarihinde Kimmerler", *Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü I. Araştırma Sonuçları Toplantısı,* İstanbul 23-26 Mayıs 1983, s. 113.

[8] B. N. Grakov, *İskitler,* Selenge Yayınları, İstanbul 2008, s. 55.

[9] Herodotos, *Tarih,* (Çev: Müntekim Ökmen), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2006, IV/1, 11, 12; M.Ö. 665'ten itibaren Kür nehrinin sağ yakasını yurt edinen İskitler hâkimiyet sahalarını M.Ö. 401 yıllarında Çoruh boylarına ulaştırmıştı. Tellioğlu, "Doğu Karadeniz Bölgesinin Türk Yurdu Haline Gelmesi", s. 655; Bilgin yaptığı çalışmalarla İskitlerin memleketini "*Kop Dağı'nın kuzey eteklerinden itibaren uzanan düzlük alan Bayburt ovası, Mormuş düzü, Hart Ovası, İspir bölgesi ile Doğu Karadeniz dağlarının güney yamaçlarından doğarak Çoruh nehrine inen derelerin vadileri*" olarak tanımlamaktadır. Ayrıca Strabon'un Trabzon civarlarında oldukça kayalık bir dağ olarak gösterdiği *Skydises Dağı*'nın (Strabon, Antik Anadolu Coğrafyası (*Geographika: KİTAP XII-XIII-XIV),*(Çev: Adnan Pekman), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2005, XII/18.) Maçka'nın güneydoğusunda bulunan *Kolat Dağları* olduğunu belirtmektedir. Mehmet Bilgin, *Doğu Karadeniz Tarih, Kültür, İnsan,* Ötüken Neşriyat, İstanbul 2010, s. 27-28.

[10] "*Birinci gün Makronia ile Skythenai'yı birbirinden ayıran nehre vardılar*". İfadelerini kullanan Ksenophon etrafındaki ağaçları keserek karşıya geçmeye çalıştıkları nehrin ismini vermemektedir. Ksenophon, *Anabasis Onbinlerin Dönüşü,* (Çev: Oğuz Yarlıgaş), Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2011, s. 339; Bilgin ise yaptığı çalışmalarda bu nehrin Karadere olduğunu tespit etmiştir. Bilgin, *age.,* s. 28.

[11] Strabon, *age.,* XII.3/18.

[12] Bilgin, *age.,* s. 55.

[13] Konuyla ilgili bkz. Tellioğlu, *age.,* s. 50-52.

[14] Robert Drews, "The Earliest Greek Settlements on the Black Sea", *The Journal of Hellenic Studies,* Vol. 96, (1976), s. 27-28; Bilgin, *age.,* s. 49.

JHS
72
History Studies
Volume 6
Issue 4
July
2014

sahillerinde Yunan kolonilerinin hâkimiyeti yavaş yavaş sonra ermeye başlayacaktır. M.Ö. 183 yılında I. Farnakes (Pharnaces) (M.Ö. 185-169) Sinop'u ele geçirdikten sonra onu takiben Ordu, Giresun ve Trabzon'u da topraklarına katmıştır. M.Ö. 180 yılında ise Pontus hâkimiyeti Rize'ye kadar ulaşmıştır.[15] I. Polemon'un ölümüyle de bütün Pontus, Roma Devleti hâkimiyetine girmiştir.[16] Roma İmparatorluğunun ikiye ayrılmasından (395) sonra Rize Doğu Roma topraklarında kalmış ve sınır kenti olmasıyla önemini korumuştur. Arapların Ermenistan üzerine akınlar yaptığı Hz. Osman döneminde Rize 646-653 yılları arasında 7 yıllık bir süre vergiye bağlanmış ancak tekrar Doğu Roma'nın eline geçmiştir. 737 yılında ise Rize Emeviler tarafından tekrar zapt edilmiştir.[17] Ayrıca 8. yüzyıllarda Rize başpiskoposluk olmuş ancak bu unvanı 250 yıl koruyabilmiştir. Bu unvanı tekrar İstanbul'un fethinden sonra elde edebilmiştir. Bu da Rize'nin Doğu Roma dönemindeki önemini teyit etmektedir.[18] Ayrıca Rize kalesinin varlığı da tahmini olarak 6. yüzyıldan önceye dayanmakta olup, daha sonra yapılan aşağı surları ise Komnenos hâkimiyeti döneminde II. Alexios'un (1297-1330) yaptırdığı Trabzon Kalesinin batı surlarına benzerliğinden bu tarihle ilişkilendirilmiştir.[19]

Selçukluların Anadolu'da önemli ilerleme sağladığı Malazgirt Zaferinden (1071) önce Çağrı Bey'in keşif seferi ve İbrahim Yınal'ın 1048 yıllarında yaptığı akınlar Oğuzlar ve Selçuklu birliklerini Doğu Karadeniz'de Rize'nin hemen güneyinde İspir'e ve Trabzon'la birlikte bölgedeki bütün şehir ve kasabalara kadar ulaştırmıştır.[20] Alp Arslan'ın (1063-1072) Gürcistan'a yaptığı seferlerle de (1064-1067) Anadolu'da bazı bölgeler Türk idaresine girmekteydi.[21] Malazgirt Zaferinden sonra daha da artan Türk akınları Trabzon, Bayburt ve Ardanuç'a kadar uzanmıştı.[22] Ancak Doğu Karadeniz'de Trabzon ve çevresindeki bu Türk hâkimiyeti fazla sürmemişti. O dönemde Trabzon'un Bizans valisi Theodos Gabras Trabzon ve çevresini tekrar ele geçirmiştir.[23] Sultan Melikşah (1072-1092) 469/1076 yılında Gürcistan'a ilk seferini yaparak bütün Kafkasya'nın hâkimiyetini kumandanı Emir Savtegin'e vermiş fakat onun başarısızlığı dolayısıyla Gürcistan'a ikinci seferini düzenleyerek yerine Emir Ahmed'i görevlendirmiştir. Kars Türk idaresine girmiş ve Selçuklu kumandanı Ebu

JHS
73
History Studies
Volume 6
Issue 4
July
2014

[15] İdris Bostan, "Rize", *DİA*, c. 35, s. 147.
[16] M. C. Şehabeddin Tekindağ, "Trabzon", *İA*, c. 12/I, s. 457.
[17] Bostan, "agm.", s. 147.
[18] Jakob Pihilipp Fallmerayer, *Trabzon İmparatorluğunun Tarihi*, (Çev: Ahmet Cevat Eren), (Yayına Hazırlayan: Celalettin Yavuz-İsmail Hacıfettahoğlu), (Notlandıran: İbrahim Tellioğlu), TTK, Ankara 2011, s. 310; Procopios Trabzon'dan sonra doğu ya doğru Sürmene ve Trabzon'a iki günlük mesafedeki Rize'den bahsederken ilerisinde Atina'nın (Pazar) bulunmuş olduğu bölgede Romalılar ve Laziler arasında yaşayan özgür bir halkın varlığına da değinmektedir. Procopios, *History of the Wars (Books VII and VIII)*, (Trans: H. B. Dewing), London 1962, VIII, II, 6-10; Bu bilgileri değerlendiren Zehiroğlu o dönemlerde Bizans topraklarının Rize'ye kadar genişlemiş olduğu ve Rize'nin sınır karakolu halini aldığı sonucuna varmıştır. Ahmet Mican Zehiroğlu, *Antik Çağlarda Doğu Karadeniz,* İstanbul 1999, s. 38.
[19] Anthony Bryer-David Winfield, *The Byzantine Monuments and Topography of The Pontos I*, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington 1985, s. 333-334; Rize Kalesi için bkz. T. A. Sinclair, *Eastern Turkey: An Architectural and Archaeologial Survey, Vol. II*, London 1989, s. 155-156.
[20] Ali b. Muhammed b. Muhammed b. İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil Fi't-Tarih*, (Çev: Heyet),Bahar Yayınları,c. 9, s. 414-415; Tellioğlu, *age.*, s. 73; Ernst Honigmann, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı,*(Çev: Fikret Işıltan), İ.Ü.E.F. Yayınları No:1528, İstanbul 1970, s. 177-178.
[21] İbnü'l-Esîr, *age.*, c. 10, s. 49-52; Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, (Çev: Fikret Işıltan), TTK, Ankara 2006, s. 318.
[22] Claude Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu,*(Çev: Erol Üyepazarcı), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2011, s. 8; Tellioğlu, *age.*, s. 82.
[23] Anna Komnena, *Alexiad*, (Çev: Bilge Umar),İnkılâp Kitabevi, İstanbul 1996, s. 261-262.

Yakub ve İsa Böri Çoruh vadisinden Trabzon'a kadar Rize dâhil sahil kısmı Türk hâkimiyetine katmıştır.[24]

1204 yılında IV. Haçlı Seferiyle birlikte Latinler İstanbul'a gelmiş ve Doğu Roma yönetimini ele geçirmişlerdir. Bu sırada Komnenos hanedanı mensubu Aleksios ve David, Gürcü Kraliçe Tamara'nın da yardımıyla Trabzon'da bağımsız bir devlet kurmayı başarmışlardır. Aleksios ve David kardeşlerin kurmuş olduğu bu devletin sınırları kuruluşta Sinop'tan Artvin'e kadar ulaşarak Rize'yi de içine almıştır.[25] Osmanlı Devleti'nin 1461 yılında Trabzon'u alıp bölgede ki Komnenos hâkimiyetine son vermesinden sonra da bütün bölge Türk hâkimiyetine girmiştir.[26]

2. Rize ve Çevresinde Yer Adları

Rize'nin de içinde bulunduğu Karadeniz'in ilk ahalisinin Hz. Nuh'un oğullarından olan ve Türklerin atası olarak kabul edilen *Yafes* ırkına mensup olduğu düşünülmekte ve önceleri Karadeniz'e Yafes'in torununa atfen *Askanaz/Aşkenaz* denildiği bilinmektedir.[27] Bir dönem Kırım'a yerleşen İskitlerden dolayı Karadeniz'e İskit Denizi de denilmiştir.[28] Antik kaynaklarda ise bu bölge daha çok *Pont Euxin* ismiyle anılmıştır.[29] 12. yüzyılın önemli coğrafyacılarından Yakut Hamâvî de Trabzon hakkında bazı malumatlar verirken *Bahr-ı Pontus*'tan bahsetmiş ancak bu ismin Yunanlılar tarafından kullanıldığını bize göre ise *Bahr-ı Trabzon* olarak isimlendirildiğini belirtmiştir.[30]

Rize isminin kökeni hakkında günümüze kadar devam eden çalışmalar neticesinde çeşitli bilgiler elde edilmiştir. Antik kaynaklarda daha çok *Rhizios* olarak karşımıza çıkan ve *Ῥιζαιον, Ριζαίον, Ριζούς, Ροιζαίον, Ρίζιος, Reila, Risso, Riso, Risum,* olarak da yazılan Rize isminin Lazlar tarafından verildiği ve bu ismin insanların toplandığı yer anlamına geldiği

[24]Erdoğan Merçil, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi,* TTK, Ankara 2006, s. 56; Ancak Fallmerayer, Türk akınlarının Karadeniz'de ilerleme kaydetmelerine rağmen Trabzon şehrinin dağlık arazi ile çevrili olması dolayısıyla Selçuklular tarafından alınamadığına dikkat çekmektedir. Fallmerayer, *age.*, s. 18.

[25] Emile Janssens, *Trébizonde en Colchide,* Bruxelles 1969, s. 65; Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi, c. III,* (Çev: Fikret Işıltan), TTK, Ankara 2008, s. 111; Ostrogorsky, *age.*, s. 393; Bizans İmparatorluğuna kızmış olan Kraliçe Tamara bir ordu göndererek Karedeniz kıyılarındaki Lazistan, Trabzon, Samsun, Sinop ve Giresun gibi önemli merkezleri akrabası Aleksios Komnenos'a vermiştir. Marie Felicite Brosset, *Gürcistan Tarihi (Eski çağlardan 1212 yılına kadar),*(Çev: Hrand D. Andreasyan), (Notlar ve Yayına Hazırlayan: Erdoğan Merçil), TTK, Ankara 2003, s. 412.

[26] Kritovulos, Kritovulos Tarihi 1451-1467, (Çev: Ali Çokona), Heyamola Yayınları, İstanbul 2012, s. 519; Şâkir Şevket, *Trabzon Tarihi*, (Hazırlayan: İsmail Hacıfettahoğlu), Kurtuba Kitap, İstanbul 2013, s. 74.

[27] P. Minas Bıjışkyan, *Karadeniz Kıyıları Tarih ve Coğrafyası,*(Tercüme ve Notlar: Hrand D. Andreasyan), İ.Ü.E.F. Yayınları No: 1411, İstanbul 1969, s. 1.

[28] Tellioğlu, "Kimmer ve İskit Göçlerinin Doğu Anadolu Bölgesindeki Etkileri", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi,* Sa. 27, Erzurum 2005, Prof. Dr. Şinasi Tekin Özel Sayısı, s. 239.

[29] Antik kaynaklarda Karadeniz için *Euxeinos-Pontos Eukseinos, Pont Euxin, Eukseinos*, gibi isimler kullanılmış ve bu isimlendirmelerin kökenleri hakkında farklı görüşler ileri sürülmüştür. Baykara; Grekler tarafından *deniz* anlamında (John Frost, *History of Ancient And Modern Greece,* Philadelphia 1851, s. 314; Bıjışkyan, *age.*, s. 1.) kullanılan Pontus kelimesinin daha çok Karadeniz'in güney-doğu kısımları için kullanıldığını ancak Karadeniz'e de bu ismin verildiğini belirtmektedir. Tuncer Baykara, *Anadolu'nun Tarihî Coğrafyasına Giriş I Anadolu'nun İdari Taksimatı,* Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları: 160, Ankara 2000, s. 22; Ayrıca bkz. J. A. Cramer, *A Geographical and Historical Description of Asia Minor*, Amsterdam 1971, s. 242; Pontus için ayrıca bkz. Işık, *age.*, s. 15-22; Eski çağlarda hırçınlığı, fırtınaları, çevresindeki kabilelerin vahşi yaşamları ve bu kabilelerden bazılarının yabancıları kurban etmeleri sebebiyle "*Aksaenos/Aksinos*" *(yabancı düşmanı)* adı verilen Karadeniz'in İyonluların kıyılarda ticaret şehirleri kurmalarından sonra "*Eukseinos/Öksinos*" *(konuksever)* diye anılmaya başlandığı rivayet edilir. Bıjışkyan, *age.,* s. 1; Ayrıca bkz. A. C. Moorhouse, "The Name of the Euxine Pontus", *The Classical Quarterly*, Vol. 34(3/4), Jul-Oct. 1940, s. 123-128.

[30] Yâkut b. Abdullah el-Hamâvî, *Mu'cemü'l-Büldân, c. 1,* Beyrut 1977, s. 216, 342.

JHS 74
History Studies
Volume 6
Issue 4
July
2014

belirtilmektedir.[31] Umar ise bu ismin *dağın dibi, eteği* gibi anlamları olduğunu, Helen yâda Laz kökenli olmadığını ve kökeninin Erzurum'da *Riza* dağının olmasını da göz önünde bulundurarak Kappadokia dilinde aranması gerektiğini belirtir. Ayrıca farklı bir çalışmasında Laz diline yakın olarak Gürcü dilinde *Rdze*'nin süt anlamına geldiğini ifade etmiştir.[32] Şakir Şevket ise Çayeli Karadere ve İkizdere mevkilerini içine alan Rize'nin adını doğusundaki ırmaktan aldığını kaydeder. Bu ırmağa kenarlarına pirinç ekildiği için *pirinç* anlamına gelen *İriziyos* denilmiş ve Rize ili de ismini bu ırmaktan almıştır. Dolayısıyla Rize'nin pirinç anlamına geldiğini belirtmektedir.[33] Bıjışkyan da *İrizios* adının eskiden buralarda pirinç yetiştirilmesinden dolayı olduğu kanaatindedir.[34] Öztürk ise yaptığı etimolojik çalışmada kelime olarak Yunanca *rizi*, eski Yunanca *oriza (pirinç, çeltik)* kelimelerinin ve önceleri Rize dolaylarında yapılan pirinç tarımının bu tespitin doğruluğunu akla getirdiğini ancak Antik kaynaklarda ve Rize'nin adaşı olan şehirlerde pirinç tarımından bahsedilmemesinin bu bilgiyi zayıflattığını belirtmektedir.[35] Ancak Karadeniz bölgesinde Yunan kökenli yer isimleri konusundaki çalışmalardan Rize adının listelerde yer almayışı göz önünde bulundurulursa bu ismin Yunanca olmadığını söylemek mümkündür.[36]

Rize ilinin hemen batısında yer alan Çayeli ilçesinin ismi hakkında da birçok görüş ileri sürülmüştür. Bu görüşlerden birine göre bu isim Kapadokya dilinden gelmektedir ve *Ana Tanrıça suyu* anlamını ifade etmektedir.[37]Ayrıca Mapavri'nin Kapadokya dilinden değil de Laz dilinden olduğunu düşünen araştırmacılardan bir kısmı *Efendiler, rahipler,*[38] anlamına geldiğini bir kısmı ise *yapraklı*[39] anlamı olduğunu belirtmektedir.

Antik kaynaklarda Rize'nin diğer ilçelerine nazaran adından daha sık bahsedilen ve Rize'nin doğusunda yer alan Pazar ilçesinin eski adının Athenae/Atina olduğu bilinmektedir. Procopios, Rize'nin ilerisinde Athenae adında bir köyden bahseder ve bu ismin bazı Atinalıların buraya yerleşmiş olmalarından dolayı değil de eski çağlarda Athenai adında bir kadının burada saltanat sürmesinden dolayı aldığını kaydeder. Hatta o kadının kendi zamanına kadar mezarının olduğunu da ilave eder.[40] Bıjışkyan ise bu şehre Atina'nın ismini vermek istemeyen Argonautlar'ın buraya *Atuna* veya *Adienos* dediklerini belirtmektedir.[41] Ayrıca Rize ve Batum arasındaki küçük bir limana sahip Pazar'a *(At'ina, Athenai)* Lazcada gölgeli yer anlamı da verilmektedir.[42]

Hemşin adı ve Hemşin boyu hakkında çeşitli araştırmalar yapan Fahreddin Kırzıoğlu, Hemşinli adının M.Ö. 256-254 yıllarına kadar uzanan Türkçe boy adı olduğunu iddia etmekte ve şu açıklamayı vermektedir:

> *Tarih bilgilerimize göre, Hemşinli adının, Miladdan önce 256-254 yılları arasında Horasan'dan Amadan (Hemedan) bölgesine gelip, 300 yıl kadar kaldıktan sonra, Doğu Anadolu'ya göçerek AMAD-UNİ (Amad/Hamadan-Uruğu) adı ile anılan Eski-Oğuzlar'dan, 620 yıllarında Orta-Çoruk boyundan Kaçkar Dağı yanındaki*

[31] Bryer-Winfield, *age.*, s. 331.
[32] Bilge Umar, *Türkiye'deki Tarihsel Adlar,* İnkılâp Kitabevi, İstanbul 1993, s. 689; a.mlf., *Karadeniz Kappadokia'sı (Pontos),* İnkılâp Kitabevi, İstanbul 2000, s. 142.
[33] Şevket, *age.*, s. 96.
[34] Bıjışkyan, *age.*, s. 61.
[35] Öztürk, *age.*, s. 740.
[36] Yer isimleri hakkındaki tartışmalar için bkz. Tellioğlu, *age.*, s. 57-61.
[37] Umar, *Tarihsel Adlar*, s. 546.
[38] Öztürk, *age.*, s. 763.
[39] Bryer-Winfield, *age.*, s. 336.
[40] Procopius, VIII, II, 6-16.
[41] Bıjışkyan, *age.*, s. 63.
[42] Hewsen, The Geography of Ananias of Širak, s. 128.

Dampur/Tambur adlı yanık ve ıssız kasabayı şenlendirerek buraya kendi adıyla Hamam-a.Şen (Hamam-Âbâd, Hamam'ın Mamuresi) adını verdiren Hamam Beğ'den kaldığını; Anadolu'da İslâmlıktan önce kalan 1347 yıllık güzel bir Türkçe boy adı olduğunu, biliyoruz.[43]

Karadeniz seyahatinde deniz yoluyla Trabzon'dan yola çıkıp fırtına nedeniyle Pazar / Athĕnai'da limana sığınmak zorunda kalan Arrianus bu yolculuğu sırasında gördüğü yerler olarak Rize'den (Rhizios) ve çevresindeki bazı yerlerin isimleriyle birlikte mesafelerinden de bahseder. Trabzon'dan sonra sırasıyla Hyssos Irmağı, Ophis Irmağı (Istala Deresi), Psykhoros Irmağı (Baltacı Deresi), Kalos Irmağı (İyi Dere) ve sonrasında Rize'ye (Rhizios) ulaşan Arrianus Trabzon Rize arasındaki mesafeyi 450 stadia (stadia= 177.6-192.28 metre arasında değişmekte) olarak vermektedir.[44]

Tarih öncesi dönemlerden beri iskâna açık olduğu anlaşılan Rize ve çevresinde çeşitli Türk topluluklarına ait olduğu düşünülen birçok coğrafî yer ismi günümüze kadar ulaşmış ve bölgedeki Türk varlığının delillerini güçlendirmiştir. M.Ö. 7. yüzyıllarda Karadeniz'in kuzeyinde hâkim olan ve Türk olduklarına dair güçlü delillerin bulunduğu[45]Kimmerlerin Rize'nin doğusunda bulunan *Kemer Köyü, Kemer Kayası*[46] ve *Kemer Burnu* gibi isimlerden yola çıkarak burada da etkinlik gösterdikleri sonucuna varılabilmektedir.[47]

Doğu Roma Devleti dönemlerinde Roma Devletinin Türk kavimleriyle ilişkisi dolayısıyla Rize'de bazı Türk kavimlerinin varlığı söz konusudur. Bu Türk kavimlerinin bölgedeki varlığı bazı coğrafi isimlerle belirlenebilmektedir. Özellikle Hunların Karadeniz'in kuzeyinden göçü sırasında Anadolu'ya ulaştıkları belirtilmekte[48] ve Bulgarların bir grubunun 530 yılında I. Justinianos (527-565) tarafından Trabzon civarına yerleştirildikleri bilinmektedir.[49] Bölgede Bulgarları anımsatan pek çok isme rastlanmakla birlikte bu bölgelerde ki en önemli Bulgar ismi şüphesiz sonraki dönem kaynaklarında da adı geçen *Bulgar (Barkar, Balkar, Parkhal)* dağıdır.[50] Bulgarlar haricinde farklı Türk topluluklarının da Rize'deki izlerini belirlemek

[43] Kırzıoğlu, "Rize İle Artvin İllerimizdeki: Hemşinli Boyu ve Köyleri", *Hemşin Dergisi,* 1960, s. 34.
[44] Arrianus, *Arrianus'un Karadeniz Seyahati,* (Çev: Murat Arslan), Ödin Yayıncılık, İstanbul 2005, s. 13.
[45] Tarhan, "agm.", s. 109.
[46] Rize'nin doğusunda bulunan Kemer kayasının ismi Kimmerlere atfedilse de Şakir Şevket bu ismin kayıkların içerisinden geçebildiği Kemer şeklinde bir taş olmasına bağlamaktadır. Şevket, *age.*, s. 99; Bıjışkyan da bu kaya ile ilgili benzer bilgileri vermektedir. *"Kemer, Rize'nin dokuz mil uzağında, denizin içinde, delinmiş bir kaya olup içinden ufak taşıtlar geçer".* Bıjışkyan, *age.*, s. 62.
[47] Kırzıoğlu, "Karadeniz'in Doğu Kıyıları", s. 86.
[48] Peter B. Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş,*(Çev: Osman Karatay), Karam Yayınları, Çorum 2006,s. 103.
[49] Speros Vryonis, *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century,* University of California Press, London 1971, s. 179; İlk kolu Kars Yaylası'na yerleştirilen Bulgarların kalabalık olan ikinci kolu birkaç yıl sonra Çoruk (Çoruh) boylarına yerleştirilmiştir. Kırzıoğlu, "Selçuklu Fetihleri'nden (1064-1071) Önce Doğu-Anadolu Türk Boy ve Oymakları'ndan Kalma Dağ ve Su Adları", *Türk Yer Adları Sempozyumu Bildirileri, (Ankara 11-13 Eylül 1984),* Kültür ve Turizm Bakanlığı, Millî Folklor Araştırma Dairesi Yayınları, Ankara 1984, s. 81.
[50] Mevlânâ Mehmed Neşrî, *Cihânnümâ (Osmanlı Tarihi 1288-1485),*(Hazırlayan: Necdet Öztürk), Çamlıca Basım Yayın, İstanbul 2008,s. 333; Osman Turan Bulgar Dağı'nın Bulgar isminden ziyade bu dağlara *Parhar Dağı* denilmesiyle ilişkili olduğunu belirtmektedir. Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye,* Ötüken Neşriyat, İstanbul 2004, s. 154; Kırzıoğlu ise Osman Turan'ın bahsettiği *Parhar* kelimesinin o bölgede *yağış getiren şimal rüzgârı* anlamında kullanıldığını belirtir ve burada Barkal sözünü içeren bir deyimden bahseder. *"Bulut, Barkal'a, köçüarkala;Bulut Muş'a (kıbleye gelirse), başla işe." "*(Bu deyim; Barkal Dağı'nın başı bulutla kaplanınca yağmur yağma ihtimali göz önünde bulundurularak göçün toplanması gerektiğini, Kıbleye gelirse işe başlanabileceği anlamını ifade eder.) Kırzıoğlu ayrıca bu dağlarının adlandırılmasındaki yanlışlığa da dikkat çekmekte ve şu açıklamayı vermektedir; *"Barkar/Barkal, Bayburt kuzeyinden Artvin batısına kadar Çoruk solundaki sıradağlar; en yüksek tepesi, Yusufeli'de "Barkhar-Suyu" kaynağı olan 3937 m. "Kaçkar"dır. Trabzon'un doğu kesimi ile Rize ilinin Karadeniz su ayrımı ile Çoruk boyu su ayrımını bölerler. Coğrafyacı ve haritacılarımız, ikibin yılı aşkın bir zamandan beri yaşayan bu sıradağlar'ın halk arasında yaşayan ve kaynaklarda geçen adını bilmediklerinden, ders*

JHS 76
History Studies
Volume 6
Issue 4
July
2014

mümkün olabilmektedir. Rize Pazar ilçesinde *Hunar* (Aktaş) köyü, İspir'de *Hunut* dağı, Of taraflarında *Hundeztapanos* (Topraklı/Hayrat), Yusufeli'nde *Hüngimek* gibi isimler Hunları anımsatan isimlerdir. Pazar İlçesine bağlı *Aranaş* (Darılı) köyü Macarları anımsatırken, Rize İyidere ilçesinde *Hazar* isimli mahallenin Hazar hakanı Çebi Han'la ilgili olduğu düşünülmektedir. Türk kavimlerine ait bu yer isimlerinden başka Rize'nin batısında Of ve çevresinde Hazarları anımsatan *Hazerkozan* (İkidere), Araklı'da Ayvadere Köyünün mahallesi olan *Hazer* gibi yerleşim yeri isimleri de vardır. Çamlıhemşin'de *Çat* ve *Makrevis, Makaliskirt* (Dikkaya), Rize'de *Makaloz* (Tersane), *Mağloz* (Camidağı), Çayeli'ne bağlı *Makrebudam* gibi Peçeneklerle ilgili olduğu düşünülen yerleşim yeri isimleri de bu coğrafyada çeşitli Türk topluluklarının varlığına işaret etmektedir.[51] Bunlardan başka Arrian'ın seyahatinde bahsettiği ve Rize'nin dört mil doğusunda (Rhizios ırmağından 30 stadia uzaklıkta) bulunan Askuros (Taşlı Dere)[52] nehri bölgede Yazgurların varlığının en önemli kanıtlarındandır.[53]

3. Rize ve Çevresinin Tarihî Dönemlerde Yeryüzü Şekilleri ve Ulaşım Ağı

Fenerburnu çıkıntısının kuzeybatı rüzgârlarından koruduğu küçük bir koyun doğuya bakan yamaçlarında kurulup daha sonra gelişerek sahile kadar ulaşan Rize ili ve çevresi Doğu Karadeniz'in neredeyse tamamında olduğu gibi deniz kenarından hemen yükselen engebeli bir yapı arz eder. Sahip olduğu bu coğrafi yapı ulaşım güçlüğü oluşturmuş ve tarihsel süreçte devletlerin buraya ilgisini azaltmıştır. [54] Ayrıca Karadeniz ikliminin etkisiyle bol yağış alan bölge çevresine oranla yağışlı gün sayısı bakımından daha fazla dikkat çekmektedir. Bu durum tarihi kayıtlara da konu olmuş ve rivayete göre iklim şartları bazı tarihi hadiseleri etkilemiştir. Öyle ki; Trabzon şehrinin aslında Rize'nin Pazar İlçesinde bu gün Hamidiye bölgesinde *Eski Trabzon* denilen yerde kurulacağı ancak hava şartları nedeniyle bu mevkide kurulamadığı yönündeki bilgiler kaynaklara yansımaktadır. Bıjışkyan bu durumu şöyle anlatmaktadır:

> Eski Trabzon Atina'ya yakın masa şeklinde taşlık bir düzlük olup uzaktan yuvarlak bir kaleye benzer. Rivayete göre Trabzon şehrini önce burada kurmak istemişler, fakat havanın fenalığı için terk etmişlerdir. Müslümanlar arasında mevcut bir efsaneye göre, ustalar burada çalışırken kendilerini birden Trabzon'da bulmuşlar ve şehrin temellerini orada atmışlardır. Yakınından akan Fırtına deresi büyük bir gürültü ile denize dökülür.[55]

Doğu Karadeniz bölgesi bir tarafı denizle diğer tarafı ise sahilden hemen yükselen engebeli dağlık araziyle çevrilidir. Bu arazi kıyı şehirlerinin istilasını zorlaştırarak siyasi bir avantaj sağlasa da ticari olarak iç kesimlere bağlantıyı zorlaştırmaktadır. Tarihi kayıtlara bakıldığında bu durum dikkat çekmekte ve bu dağların geçilmesinin zorluğunun kaynaklarda ifade edildiği görülmektedir. İlk çağ kaynaklarından Ksenophon dönüş yolunda denize ulaşması ve kıyı şeridinde bazı vadilerden geçerek ilerlemesi esnasında gördükleri zorluklardan sık sık bahsetmektedir.[56] Osmanlı Devleti kaynaklarında da bölge coğrafyasıyla alakalı benzer zorluklar kaydedilmiştir. İbn Kemâl:

kitapları ve haritalarımızda, batıgüneyden kuzeydoğuya doğru, şu yakıştırma veya uydurma adları yazıyorlar: "Trabzon-Dağları, Soğanlı-Dağları, Tatos-Dağları, Rize-Dağları" gibi" Kırzıoğlu, "Selçuklu Fetihleri'nden (1064-1071) Önce", s. 79-82; a.mlf. *Milli Tarih ve Edebiyatımızda 27 Asırlık Türklük Bölgesi: İspir,* Erzurum 1970, s. 12.

[51] Bilgin, *age.*, s. 79, 112, 124, 126, 135, 148.

[52] Arrianus, *age.*, s. 13, 66.

[53] Kırzıoğlu, *Rize ve Dolaylarında Bilinmeyen Tarih Gerçekleri,* Emel Matbaacılık, Ankara 1992, s. 4; Tellioğlu, *age.*, s. 44.

[54] Bostan, "agm.", s. 147.

[55] Bıjışkyan, *age.*, s. 63; Ayrıca Şakir Şevket de bu bilgileri teyit etmektedir. Şevket, *age.*, s. 99.

[56] Ksenophon, *age.*, s. 339-341.

> Karadeniz kenarında kuhsarar ki sedd-i İskender gibi pâydâr ve üstüvâr tağlardır, ol deryây-ı cihân-peyma mevc-i pür-aşubla taşup çuşa gelicek yol virmez önin bağlardı, leşkeri ye'cüc-adedün yalın sedd idüp hurûcınâ mâni olamadı; ol seyl-i sayil-i belayı ki kazay-i nazildi, dâfi olamadı. Ka'r-ı zemîne girmiş dereler dibine seylâb gibi indiler getdiler; evc-i çarh-ı berîne irmiş tağlar başına sehâb gibi 'urûc etdiler. Trabuzan'a yakin yerdeki sengîn tağa ki kullesinün kellesinden kelle-i gamâme 'amâme gibi görünürdi, üzerinde atlu değil yayağın dahi ayağı direnmez, düşe tura 'asâyla, belki çâr-pâ gibi dest u pâyla yürünürdi….[57]

şeklindeki ifadelerle bu durumu açıklamaya çalışmaktadır.

Bu şekilde kıyıdan itibaren set çekmiş olan dağlar Rize'nin iç kesimlere olan bağlantısını güçleştirmiştir. Ancak bu güçlüğe rağmen, çeşitli dönemlerde kıyı şehirlerini iç bölgelere bağlayan önemli yol olarak Zigana güzergâhı dikkat çekse de, Rize ve çevresinde bu yola alternatif yollar da vardır. Öyle ki bu yolların bir dönem Zigana güzergâhından daha çok kullanıldığı belirtilmektedir. Rize'nin batısına doğru ilerledikçe vadi boylarınca takip eden yollar ilk çağlardan beri bilinmekteydi. Karadere vadisi gibi birçok yol kıyı şehirlerini iç kesimlere daha kısa bağlamaktaydı.[58] Özellikle önemli bir askeri üst ve ticaret yollarının kavşak noktası durumundaki Erzurum'u Rize'ye bağlayan Erzurum-İspir-İyidere-Rize güzergâhı[59] bu yollar arasında önemli bir yere sahiptir. İspir'deki kalenin varlığı da onun stratejik öneminin[60] ve bu yolun kullanılabilirliğinin bir kanıtı niteliğindedir. Erzurum'dan İstanbul'a bağlantı, İspir-Rize güzergâhıyla denize ulaşıp oradan deniz yoluyla daha kolay sağlanabilmekteyken pek tercih edilmemiştir.[61] Hemen batısında önemli bir limana sahip Trabzon'a, Bayburt ve Gümüşhane yolunu takip ederek ulaşmak daha çok tercih edilmiştir. Şüphesiz iklim şartları, Trabzon limanının işlevselliği ve yol güvenliği gibi unsurlar bu tercihin yapılmasında rol oynamıştır.[62]Ancak Urartuların Karadeniz'e ulaşmak için özellikle yaz aylarında İspir-Rize yolunu kullanmaları bu yolun önemini ortaya koymaktadır.[63] Erzurum gibi önemli bir merkezin İstanbul'la bağlantısı Rize'ye ulaşılıp oradan Trabzon ve İstanbul'a gidilmesi ile çok daha güvenli ve kısa olmuştur. Erzurum-İstanbul arası kara yoluyla yaklaşık 25 gün sürmekteyken Erzurum-Rize ve devamında denizyoluyla Trabzon-İstanbul olarak belirlenen güzergâhta zaman 1/3 oranına düşmekteydi.[64]

JHS
78
History Studies
Volume 6
Issue 4
July
2014

[57] İbn Kemâl, *Tevârîh-i Âli Osmân,* VII. Defter, (Hazırlayan: Şerafettin Turan), TTK, Ankara 1991, s. 195; Ayrıca bkz. Nicholas Adontz, *Armenia İn the Period of Justinian*, Lisbon 1970, s. 50.
[58] Bilgin, *age.*, s. 30; James Crow-Anthony Bryer, "Survey in Trabzon and Gümüşhane Vilayets, Turkey, 1992–1994", *Dumbarton Oaks Papers,* Vol. 51, 1997, s. 288.
[59] Sinclair, *age.,* s. 269.
[60] Janssens, *age.*, s. 20; Michael Pereira, *East of Trebizond*, London 1971, s. 92; İspanyol Elçi Clavijo (Klaviyo) da İspir yolu üzerinden seyahat etmiş ve Rize'nin batısından Trabzon'a ulaşmıştır. Onun verdiği bilgilere göre o dönemde İspir'de Timur'a bağlı Türk asıllı Piahacabea (Pir Hoca Bey/Pir Hacı Bey) bulunmaktaydı. Bkz. Ruy Gonzalez de Clavijo, Narrative of the Embassy of Ruy Gonzalez de Clavijo to the Court of Timour, at Samarcand, (1403-1406), (Translated: Clements R. Markham), London 1859, s. 197; Pir Hacı Bey Araklı ve Hemşin'e kadar hükmetmekteydi; Kırzıoğlu, *İspir*, s. 25.
[61] Bryer-Winfield, *age.*, s. 56, 331.
[62] Karadeniz bölgesinde kuzey-güney ulaşım hattı denize paralel uzanan Karadeniz dağları dolayısıyla aşılması güç bir yapı sergilemektedir. Vadi boylarını takip eden yollar ortaçağlarda soyguncular tarafından yol kesilmesi veya diğer tehlikeler nedeniyle vadi içlerine pekte inememekteydi. Bryer-Winfield, *age.*, s. 39; Dağ tepelerindeki geçitlerde de zaman zaman güvenlik sorunu olmaktaydı. Klaviyo, Zigana (Zegan) geçidini aştığı dönemde güvenli olmayan ama geçmeye mecbur oldukları dar bir geçitten bahseder. Clavijo, *age.*, s. 65.
[63] Paul E. Zimansky, *Ecology and Empire: The Structure of the Urartian State*, Chicago 1985, s. 29/Fig.5 (Distances and Traveling Times in Urartu).
[64] Bryer-Winfield, *age.*, s. 18.

Karadeniz kıyılarını iç kesimlere bağlayan iki önemli hat olan Trabzon-Gümüşhane-Erzurum ve Rize-İspir-Erzurum güzergâhından farklı olarak Rize'ye yakın bölgelerde vadileri takip ederek iç kesimlere ulaşan yolar[65] da çeşitli amaçlarla kullanılmıştır. Bu yollardan Manahoz deresi vadisini takip eden yol Sürmene'yi[66] iç kesimlere bağlarken aynı şekilde Of'ta Solaklı deresini takip eden yol da iç kesimlere bağlantı sağlayabilmekteydi. Ayrıca Rize'nin Çamlıhemşin ilçesinden geçen farklı bir yol Erzurum'a kadar ulaşmaktaydı. Ardeşen'le Pazar arasında Ardeşen'in 2 km. kadar batısındaki Fırtına deresi ve vadisi de önemli yollardandır. Bu güzergâh üzerindeki Zil Kale bu yolun kullanılıyor olduğunu da pekiştirmektedir.[67] Bıjışkyan, bu kaleyi anlatırken kayalığın üzerinde olduğundan ve içerisinde insana şaşkınlık veren kemerli binaların varlığından söz eder ve kalenin alt ucunun tepelerin üzerindeki başka kalelere ve Fırtına Deresine kadar uzandığını da ilave eder.[68] Bu kaleden sonra yer alan Varoş Kale, İspir'e kadar ulaşan ve Ortaçağda kullanılıp Osmanlı Devleti döneminde bakımı yapılan yol üzerinde önemli bir mevkidedir.[69]

Trabzon'dan Gürcistan'a uzanan ve 19. yüzyılın ikinci yarısında Lazistan[70] adını alan bu coğrafya oldukça engebeli bir arazidir. Karadeniz'de iç kesimlere yolculuk coğrafi şartlar nedeniyle bazı zorluklar içermekle birlikte kıyıyı takip eden yolda da bu sebeple benzer zorluklar görülmektedir. Sık sık vadilerle kesilmiş olan kıyı yolu, yolculuğu zorlaştırmış, alternatif olarak deniz yolu daha çok tercih edilmiştir. Bryer'in bildirdiğine göre Panaretos'un kaydından, III. Aleksios'un (1349-1390) ülkesinin uzaklarına yapmış olduğu 30 seferin 24'ünü denizden 6'sını karadan yaptığı anlaşılmaktadır.[71]

Hem kara hem de deniz ticaretinin yapıldığı bu bölgede ticareti yapılan ürünlerin başında iplik, bal, tereyağ, peynir, limon, portakal ve balıkyağı gibi ürünler[72] gelmekte, balık yağı ve bal üretimi ise eski çağ kaynaklarına dahi yansımaktadır. Ksenophon bu yöre de yedikleri baldan dolayı askerlerinin halsiz bir şekilde kaldığını belirtmektedir.[73] Ayrıca bölgede köle ticareti eski çağlardan beri önemli geçim kaynağı halini almış ve Pazar (Atina)'daki halkın esir ticaretiyle meşgul olduğu belirtilmiştir.[74] Bu ürünler arasında dikkat çeken ticari ürün yakın zamanlara kadar Rize'nin endüstrisinde ve ihracatında önemli bir yere sahip olan fakat sonrasında çoğunlukla yerini sentetik elyafa bırakan pamuk, keten ve ham ipekten yapılmış

JHS
79
History Studies
Volume 6
Issue 4
July
2014

[65] G. Stratil-Sauer, "From Baiburt via İspir to Lâzistan", *The Geographical Journal*, Vol. 86, No.5, (Nov., 1935), s. 403, 406.
[66] İspanyol elçi Klaviyo Timur'a giderken Trabzon-Zigana-Gümüşhane yolunu kullanırken geri dönüş yolunda Kara Yusuf'un Erzincan'daki faaliyetleri dolayısıyla güvenliğini tehlikede görmüş ve doğuya yönelerek Sürmene'den sahile ulaşmıştır. Buda sahile ulaşmak için birçok alternatif yolun varlığını göstermektedir. Clavijo, *age.,* s. 65, 198.
[67] Necmettin Aygün, *Onsekizinci Yüzyılda Trabzon'da Ticaret*, Serander Yayınları, İstanbul 2005, s. 118.
[68] Bıjışkyan, *age.,* s. 64.
[69] Sinclair, *Eastern Turkey*, s. 160.
[70] Baykara, *age.,* s. 114.
[71] Bryer, "Shipping in the Empire of Trebizond", *Mariner's Mirror 52. Journal of the Society for Nautical Research,* Heathfield, Sussex, 1996, s. 4.
[72] Bıjışkyan, *age.,* s. 62; Greklerin önemli yiyecekleri arasında olan balığın tuzlanarak saklanması ilkçağ kaynaklarında da belirtilmektedir. Ksenophon bu durumu *"Ayrıca küplerin içinde salamuraya bırakılmış dilim dilim yunus eti ve kaplarda yunus yağı bulundu; Mossynoikoslar tıpkı Helenlerin zeytinyağını kullandıkları gibi kullanıyorlardı bu yağı".* sözleriyle açıkça ifade eder. Ksenophon, *age.,* s. 385.
[73] Ksenophon, *age.,* s. 347; Bölgede bal tutması olarak tabir edilen bu duruma sebep olan bal türünün bölgede bolca yetişen Açelye (Azalea Pontica) isimli bir tür çiçeğin arılar tarafından kullanılmasından dolayı olduğu tespit edilmiştir. William J. Hamilton, *Researches in Asia Minor, Pontus, and Armenia; With Some Account of their Antiquities and Geology, Vol. I,* London 1842, s. 160.
[74] Bıjışkyan, *age.,* s. 63; Bölgedeki köle ticareti için ayrıca bkz. D. C. Braund–G. R. Tsetskhladze, "The Export of Slaves from Colchis", The *Classical Quarterly,* New Series, Vol. 39(1), 1989, s. 1.

iplik ve dokumalardı.[75] Günümüzde de Rize bezleri olarak bilinen dokumalar bölge ekonomisindeki yerini korumaya çalışmaktadır.

Abdulvahap Hayri Trabzon ve çevresinin iktisadî şartlarını ele aldığı 1913 tarihli *İktisadî Trabzon* isimli çalışmasında Rize'ye de geniş yer vermiş ve birçok coğrafî zenginliğine vurgu yapmıştır. Lazistan Sancağı'na bağlı olan Rize'nin sahip olduğu ormanlarda çok değerli ağaçların bulunduğunu ve bölge ekonomisi için başlı başına bir hazine olduğunu belirten yazar, diğer mahsuller açısından da bu coğrafyayı ülke ekonomisi için çok değerli görmektedir. Sayısal olarak veriler veren yazar Rize'de 2.500 dönüm buğday, 2.100 dönüm arpa ve 121.200 dönüm mısır yetiştirildiğini Pazar'da ise 250 dönüm buğday, 2.500 dönüm arpa, 116.650 dönüm mısır ve ayrıca 4.000 dönüm pirinç yetiştirildiğini belirtmektedir.[76]

Sahil ilçelerinde küçük limanların ve bazı kalelerin varlığı Trabzon'da geniş imtiyazlar kazanan İtalyan tüccarların ticari faaliyetlerini bu bölgelere kadar ulaştırdığını göstermektedir. Rize'nin otuz mil uzağında Bıjışkyan'ın anlattığına göre iyi bir limana sahip soğuksu mevkiinde Cenevizlilere ait olduğu düşünülen ve asil bir kız tarafından yapıldığı için Kız Kulesi ismini aldığı rivayet edilen bir de kule bulunmaktadır.[77] Bu faaliyetlerden daha ziyade Roma hâkimiyeti döneminde Doğu Karadeniz'de Trabzon odaklı yatırımlar dikkat çekmektedir. Vespasianus döneminde (69-79) Trabzon'u Kelkit üzerinden Anadolu'ya bağlayan askeri yol inşasının yanı sıra Hadrian'ın (117-138) yaptırmış olduğu liman bu yatırımların en önemlilerindendir.[78] Daha sonra ki dönemlerde ise Justinianos (527-565) tarafından Rize şehri restore ettirilerek Rize Limanının da geliştirilmesi sağlanmıştır. İmparator Justinianos'un askeri kurumlarının sistemi ve yerleşme modeli açısından önem verdiği Rize'yi de imar ettirmesinin sebebi Pers saldırılarına karşı Pers sınırlarındaki bütün şehirlerin düzgün ve güvenli olması gerekliliğiydi.[79]

4. Rize ve Çevresinde Tarihi Dönemlerde Madenler ve Önemi

Doğu Karadeniz bölgesi yer altı kaynaklarının varlığı ve çeşitliliği açısından zengin bir yapıya sahiptir. Gümüş madeni Gümüşhane ve çevresinde Şap madeni Şebinkarahisar'da bakır ve demir gibi madenler de Trabzon ve Rize'de önemli miktarda bulunmaktadır. Sinop'tan sonra Doğu Karadeniz'de de koloni kuran Miletoslu kolonicilerin Karadeniz'in doğu sahillerinde özellikle de Trabzon ve çevresinde faaliyet gösterdikleri dönemlerde Rize ve Pazar (Athenai/Atina) bölgesi de kolonilerin faaliyet sahası olarak[80] bazı maden yataklarıyla dikkat çekmekteydi. Rize'nin *Latum* olarak da bilinen *Çayeli-Maden Köyü* bölgesi altın, gümüş, bakır, demir, kurşun, manganez ve çinko gibi maden yataklarına sahiptir.[81] Drews'in tespitine göre Trabzon'un 100 km batısındaki Giresun'dan, Trabzon'un 50 km doğusundaki Of ilçesine kadar sahilden 15-75 km derinlikteki bir alanda 53 kadar demir yatağı vardır ki bunların bir kısmı hala eskiden işlendiğine dair izler taşımaktadır. Bunların en büyüğünün ise Rize bölgesinde Of'un 50 km. güneyinde Demir Dağında 2300 km. yükseklikte bir alandadır.[82]

[75] Bryer-Winfield, *age.*, s. 6. dp. 25.
[76] Abdülvahap Hayri, *İktisadî Trabzon,* (Hazırlayan: Melek Öksüz), Serander Yayınları, Trabzon 2008, s. 10, 28, 50, 73.
[77] Bıjışkyan, *age.*, s. 62.
[78] Tekindağ, "agm.", s. 457.
[79] Cramer, *age.*, s. 292; Procopios, *Buildings*, (Trans: H. B. Dewing), London 1954, III, VI, 23-III, VII, 5; Sinclair, *Eastern Turkey*, s. 167.
[80] Hewsen, *Armenia A Historical Atlas*, The University of Chicago Press, London 2001, s. 38; Sinclair, *Eastern Turkey*, s. 163.
[81] David J. G. Slattery, "Urartu and Black Sea Colonies an Economic Perspective", *Al-Râfidân*, Vol. VIII., 1987, s. 12; Hayri, *age.*, s. 54.
[82] Drews, "agm.", s. 27-28.

Abdülvahap Hayri Rize'nin Pazar (Atina) ilçesindeki demir, karışık çinko ve bakır madenlerine dikkat çekmekte ve Karadeniz'deki bu madenlerin işletilmesinin tarih öncesi devirlere kadar uzandığını belirtmektedir. Ancak bu madenlerin asırlardan beri terk edildiğine ve işletildiği takdirde Avrupa'nın sanayi fabrikalarını senelerce idare edecek potansiyele sahip olduklarını da vurgulamaktadır.[83]

5. Ortaçağda Rize'nin İdarî Coğrafyası ve Nüfus Değerlendirmesi

Tarih öncesi dönemlere ait verilerin azlığına rağmen Rize'nin bu dönemlerde iskâna açık bir bölge olduğu söylenebilmektedir. İlkçağlarda ise farklı zenginliklerinin keşfi ile daha fazla nüfusun yaşadığı bir coğrafya olan Rize'de bu dönemlere ait nüfusun miktarını belirlemek oldukça güçtür. Ancak bölgeyi etkileyen siyasi, ekonomik, dini ve sosyal birtakım olaylar bize bazı ipuçları ve tahmin fırsatı verebilmektedir. Bu bağlamda daha çok Roma hâkimiyetiyle bazı idarî ve askerî uygulamalarda yerini alan Rize'nin bu dönemlerde önceki dönemlerine göre daha fazla nüfusa sahip olduğu söylenebilir. Arap akınlarının sıklaştığı dönemlerde ise Rize iyi korunuyor olmakla birlikte Arap akınlarından fazla etkilenmemiş fakat bu dönemde nüfusta bir azalma görülmüştür. Ayrıca bu akınlar nüfusun Kaçkar dağlarıyla kıyı arasındaki iç bölgeye yerleşmesine neden olmuştur.[84]

JHS
81
History Studies
Volume 6
Issue 4
July
2014

Nüfusla alakalı kayıtların daha düzenli bir şekilde tutulduğu Osmanlı Devleti'nin Rize'deki hâkimiyetinin ilk dönemleri olan 1486 yıllarındaki toplam 1.219 kişilik nüfusun 1.108'ini Hıristiyan halk, 111'ini de Müslüman halk oluşturmaktaydı. 1583 yılına gelindiğinde ise Hıristiyan halk 122 kişi artarak 1.230 kişiye, Müslüman halk ise 344 kişi artarak 455 kişiye, toplam nüfus ise 466 kişi artarak 1,685 kişiye ulaşmıştır.[85] Aynı zaman diliminde ise Trabzon'da nüfus 1486 yılında toplam 7.575 kişi, 1583 yılında ise 11.000 kişi olmuştur.[86] Bu iki tarih arasındaki zaman diliminde Trabzon'daki nüfusun artış oranı %45'leri bulurken, komşusu olan Rize'de bu artış oranı %38'lerde kalmıştır. Bıjışkyan 19. yüzyıllarda Rize nüfusunun İnciciyan'a göre 520 haneden, (Türk ve Rumların haneleri 500, Ermenilerin ise 20 adettir) Ferruh Bey'e nazaran ise Ermenilerin Trabzon'a göç ettiğini ve 1.000 tanesi Rum olmak üzere 12.000 haneden oluştuğunu belirtmektedir.[87]

Doğu Roma döneminde oluşturulan *theme* adlı idari ve askeri yapıda Rize, merkezi Trabzon olan *Chaldia/Khaldia Theması* içerinde kalmıştı. Ernst Honigmann, İmparator Theophilos (829-842) döneminde *Chaldia/Khaldia* adıyla oluşturulan bu yeni idarî bölgenin Metropolis'inin Trabzon olduğunu ve bu themanın en doğu noktasında Erzurum ili sınırları içerisinde kalan İspir'in (Sper) olduğunu belirtir. Ayrıca bu themeya Çoruh kenarındaki Toû ve Murgul Suyu yanındaki Moupyoun Turma'larının da dâhil olduğunu belirtmektedir.[88] Khaldia Theması kültür ve kimlikleri birbirinden farklı olan yedi bölümden oluşmaktaydı. Bu bölümler; Philabonites (Harşit), Trikomia (Akçaabat), Trabzon, Matzouka (Maçka), Gemora (Yomra), Sourmania (Sürmene), Rhizaion (Rize)'dur.[89] Bu unsurlar dışında Trabzon'un

[83]Hayri, *age.*, s. 11; Bölge madenciliğinin tarihi çok daha önceki dönemlere kadar uzanmakta ve Antik çağ kaynaklarında yerini almaktadır. Özellikle *Chalybesler/Khalybler*'in maden işlemeciliklerindeki ustalıkları dikkat çekmektedir. Drews, "agm.", s. 26; Ksenophon, *age.*, s. 387; Strabon, *age.*, XII/19.
[84] Sinclair, *Eastern Turkey*, s. 170-171.
[85] Nurettin Güler, "XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Rize'nin Nüfus Yapısı", *Karadeniz Tarihi Sempozyumu (25-26 Mayıs 2005) Başlangıçtan 20. Yüzyıla,* c. I, Trabzon 2007, s. 455.
[86] Aygün, *age.*, s. 16.
[87] Bıjışkyan, *age.*, s. 62.
[88] Honigmann, *age.*, s. 51-52.
[89] Bryer, "Greeks and Türkmens: The Pontic Exception",*Dumbarton Oaks Papers*, Vol. 29 (1975), s. 117.

başpiskoposluk merkezi olması Doğu Karadeniz sahillerini biraz daha önemli hale getirmiştir.[90]

Kırzıoğlu, Osmanlı arşivindeki en eski Trabzon tahrir defterine göre (921/1516 I. Sultan Selim dönemi) Trabzon Rum Devleti'nin elinden alınan Pazar, Hemşin, Arhavi ve Hopa'nın Trabzon Sancağı adıyla Rum (Sıvas) Vilayetine bağlandığını belirtmiştir.[91] 19. yüzyıla gelindiğinde ise Trabzon eyaletini oluşturan altı adet liva içerisinde hem Liva-i Canik hem de Liva-i Lazistan bulunmaktadır. Rize ve Çayeli (Mapavri) *Trabzon Livası* sınırları içerisinde kalırken Pazar ve Hemşin *Lazistan Livası* sınırları içerisinde yer almıştır.[92]

Sonuç

Tarihî coğrafya araştırmalarının önemli bir kısmını oluşturan yer ismi araştırmaları, araştırma yapılan sahanın tarihsel süreci hakkında önemli bilgiler vermektedir. Medeniyetlerin yaşamış oldukları coğrafyalarda kendi zamanlarından günümüze kadar ulaştırabildikleri yer adları dönem dönem değişikliklere uğramış olsa da bir takım etimolojik çalışmalara tabi tutularak ait oldukları devlet veya kavimler hakkında bilgiler verebilmektedirler. Ancak bu bilgiler üzerinde günümüz araştırıcıları arasında tam bir fikir birliği olmasa da Rize ve çevresine yönelik yapılan araştırmalarda bölgedeki Türk varlığına işaret eden bulguların çok eski dönemlere kadar uzandığı muhakkaktır.[93]Yer isimleri dışında bölgenin diğer coğrafî faktörlerinin de bölge siyasi tarihine etki ettiği görülmektedir. Karadeniz'e kıyısı olması ve Karadeniz'i Urartular döneminde yazlık kullanılan güzergâhla[94] iç kesimlere bağlaması Urartular döneminden sonra da Rize'yi önemli yapmıştır. Aslında yeryüzü şekilleri ve iklim açısından elverişli imkânlar sunmaması dolayısıyla nüfus bakımından büyük bir yoğunluğa ulaşmasa da yer altı zenginlikleri bakımından neredeyse her dönem çeşitli devletlerin madene dayalı faaliyetler yaptığı bir bölge olmuştur.[95] Roma döneminde *Khaldia Theması* içerisinde kalmış[96] ve sınır karakolu olma özelliğiyle[97] stratejik bir önem kazanmıştır.

JHS
82
History Studies
Volume 6
Issue 4
July
2014

Kaynakça

ADONTZ, Nicholas, *Armenia İn the Period of Justinian*, Lisbon 1970.

Anna Komnena, *Alexiad*, (Çev: Bilge Umar), İnkılâp Kitabevi, İstanbul 1996.

ARRIANUS, *Arrianus'un Karadeniz Seyahati,* (Çev: Murat Arslan), Ödin Yayıncılık, İstanbul 2005.

AYGÜN, Necmettin, *Onsekizinci Yüzyılda Trabzon'da Ticaret*, Serander Yayınları, İstanbul 2005.

BAYKARA, Tuncer, *Anadolu'nun Tarihî Coğrafyasına Giriş I Anadolu'nun İdari Taksimatı,* Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları: 160, Ankara 2000.

[90] Honigmann, *age.*, s. 188-189.
[91] Kırzıoğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas–Elleri'ni Fethi 1451-1590*, TTK, Ankara 1998, s. 48.
[92] Baykara, *age.*, s. 239-241; Trabzon Livası için ayrıca bkz. M. Tayyib Gökbilgin, "XVI. Yüzyıl Başlarında Trabzon Livası ve Doğu Karadeniz Bölgesi", *Belleten*, c. XXVI(102), TTK, Ankara 1962, s. 293-337.
[93] Tellioğlu, *age.*, s. 15.
[94] Zimansky, age., s. 29.
[95] Slattery, "Urartu and Black Sea", s. 12; Drews, "agm.", s. 26.
[96] Honigmann, age., s. 51-52.
[97] Zehiroğlu, *age.*, s. 38.

BIJIŞKYAN P. Minas, *Karadeniz Kıyıları Tarih ve Coğrafyası,* (Tercüme ve Notlar: Hrand D. Andreasyan), İ.Ü.E.F. Yayınları No: 1411, İstanbul 1969.

BİLGİN, Mehmet, *Doğu Karadeniz Tarih, Kültür, İnsan,* Ötüken Neşriyat, İstanbul 2010.

BOSTAN, İdris, "Rize", *DİA*, c. 35, s. 147-151.

BRAUND, D. C.,– TSETSKHLADZE, G. R., "The Export of Slaves from Colchis", *The Classical Quarterly*, New Series, Vol. 39(1), 1989, s. 114-125.

BROSSET, Marie Felicite, *Gürcistan Tarihi (Eski çağlardan 1212 yılına kadar),* (Çev: Hrand D. Andreasyan), (Notlar ve Yayına Hazırlayan: Erdoğan Merçil), TTK, Ankara 2003.

BRYER, Anthony-WINFIELD, *David, The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos I,* Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington, 1985.

BRYER, Anthony, "Greeks and Türkmens: The Pontic Exception", *Dumbarton Oaks Papers*, Vol. 29 (1975), s. 113-148.

BRYER, Anthony, "Shipping in the Empire of Trebizond", *Mariner's Mirror 52. Journal of the Society for Nautical Research*, Heathfield, Sussex, 1996, s. 3-12.

CAHEN, Claude, *Osmanlılardan Önce Anadolu,* (Çev: Erol Üyepazarcı), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2011.

CLAVIJO, Ruy Gonzalez de, Narrative of the Embassy of Ruy Gonzalez de Clavijo to the Court of Timour, at Samarcand, (1403-1406), (Translated: Clements R. Markham), London 1859.

CRAMER, J. A., *A Geographical and Historical Description of Asia Minor*, Amsterdam 1971.

CROW, James-BRYER, Anthony, "Survey in Trabzon and Gümüşhane Vilayets, Turkey, 1992–1994", *Dumbarton Oaks Papers*, Vol. 51, 1997, s. 283-289.

DIAKONOFF, Igor M.–KASHKAI, S. M., *Geographical Names According to Urartian Texts*, Wiesbaden 1981.

DREWS, Robert, "The Earliest Greek Settlements on the Black Sea", *The Journal of Hellenic Studies*, Vol. 96,(1976), s. 18-31.

EL-HAMÂVÎ, Yâkut b. Abdullah, *Mu'cemü'l-Büldân, c. 1,* Beyrut 1977.

FALLMERAYER, Jakob Pihilipp, *Trabzon İmparatorluğunun Tarihi*, (Çev. Ahmet Cevat Eren), (Yayına Hazırlayan: Celalettin Yavuz-İsmail Hacıfettahoğlu), (Notlandıran: İbrahim Tellioğlu), TTK, Ankara 2011.

FROST, John, *History of Ancient And Modern Greece*, Philadelphia 1851.

GOLDEN, Peter B., *Türk Halkları Tarihine Giriş,* (Çev: Osman Karatay), Karam Yayınları, Çorum 2006.

GÖKBİLGİN, M. Tayyib, "XVI. Yüzyıl Başlarında Trabzon Livası ve Doğu Karadeniz Bölgesi", *Belleten*, c. XXVI(102), TTK, Ankara 1962, s. 293-337.

GRAKOV, B. N., *İskitler,* Selenge Yayınları, İstanbul 2008.

GÜLER, Nurettin, "XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Rize'nin Nüfus Yapısı", *Karadeniz Tarihi Sempozyumu (25-26 Mayıs 2005) Başlangıçtan 20. Yüzyıla,* c. I, Trabzon 2007, s. 453-472.

HAMILTON, William J., *Researches in Asia Minor, Pontus, and Armenia; With Some Account of their Antiquities and Geology, Vol. I,* London 1842.

HAYRİ, Abdülvahap, *İktisadî Trabzon,* (Hazırlayan: Melek Öksüz), Serander Yayınları, Trabzon 2008.

HERODOTOS, *Tarih,* (Çev: Müntekim Ökmen), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2006.

HEWSEN, Robert H., *Armenia A Historical Atlas*, The University of Chicago Press, London 2001.

HEWSEN, Robert H., *The Geography of Ananias of Širak (AŠXARHAC'OYC')*, Wiesbaden 1992.

HONIGMANN, Ernst, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı,*(Çev: Fikret Işıltan), İ.Ü.E.F. Yayınları No:1528, İstanbul 1970.

IŞIK, Adem, *Antik Kaynaklarda Karadeniz Bölgesi*, TTK, Ankara 2001.

İBN KEMÂL, Kemâl Paşazâde Ahmed, *Tevârîh-i Âli Osmân,* VII. Defter, (Hazırlayan: Şerafettin Turan), TTK, Ankara 1991.

İBNÜ'L-ESÎR, Ali b. Muhammed b. Muhammed b., *El-Kâmil Fi't-Tarih*, (Çev: Heyet), Bahar Yayınları.

JANSSENS, Emile, *Trébizonde en Colchide*, Bruxelles 1969.

KIRZIOĞLU, M. Fahrettin, *Osmanlılar'ın Kafkas–Elleri'ni Fethi 1451-1590,* TTK, Ankara 1998.

KIRZIOĞLU, M. Fahrettin, *Milli Tarih ve Edebiyatımızda 27 Asırlık Türklük Bölgesi: İspir*, Erzurum 1970.

KIRZIOĞLU, M. Fahrettin, *Rize ve Dolaylarında Bilinmeyen Tarih Gerçekleri*, Emel Matbaacılık, Ankara 1992.

KIRZIOĞLU, M. Fahrettin, "Karadeniz'in Doğu Kıyıları, Gürcistan ve Eski "Turabozan Vilâyeti'mizin (BATUM-Samsun dahil) Bölgesinde, M.Ö. VII. Yüzyıldan Osmanlı Fethi'ne Kadar Yerleşen Türkler ve Coğrafyada Yaşayan Hâtıraları", *İkinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri, (1-3 Haziran 1988),* Samsun 1990, s. 83-91.

KIRZIOĞLU, M. Fahrettin, "Rize İle Artvin İllerimizdeki: Hemşinli Boyu ve Köyleri", *Hemşin Dergisi,* 1960, s. 33-36.

KIRZIOĞLU, M. Fahrettin, "Selçuklu Fetihleri'nden (1064-1071) Önce Doğu-Anadolu Türk Boy ve Oymakları'ndan Kalma Dağ ve Su Adları", *Türk Yer Adları Sempozyumu Bildirileri, (Ankara 11-13 Eylül 1984),* Kültür ve Turizm Bakanlığı, Millî Folklor Araştırma Dairesi Yayınları, Ankara 1984, s. 75-96.

KÖKTEN, Kılıç, "Kuzey-Doğu Anadolu Prehistoryasında Bayburt Çevresinin Yeri", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi,* c. 3, S. 5, 1945, s. 465-505.

JHS
84
History Studies
Volume 6
Issue 4
July
2014

KRITOVULOS, Kritovulos Tarihi 1451-1467, (Çev: Ali Çokona), Heyamola Yayınları, İstanbul 2012.

KSENOPHON, *Anabasis Onbinlerin Dönüşü,* (Çev: Oğuz Yarlıgaş), Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2011.

MERÇİL, Erdoğan, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi,* TTK, Ankara 2006.

MOORHOUSE, A. C., "The Name of the Euxine Pontus", *The Classical Quarterly,*Vol. 34(3/4), Jul-Oct. 1940, s. 123-128.

NEŞRÎ, Mevlânâ Mehmed, *Cihânnümâ (Osmanlı Tarihi 1288-1485),* (Hazırlayan: Necdet Öztürk), Çamlıca Basım Yayın, İstanbul 2008.

OSTROGORSKY, Georg, Bizans Devleti Tarihi, (Çev. Fikret Işıltan), TTK, Ankara 2006.

ÖZKAN, Süleyman- ÇAKIR, Mustafa, "Rize'de Bulunmuş Olan Tunç Baltalar", *Ege Üniversitesi Tarih İncelemeleri Dergisi,* S. 15, 2000, s. 87-94.

ÖZTÜRK, Özhan, *Antikçağ'dan Günümüze Karadeniz'in Etnik ve Siyasi Tarihi Pontus,* Genesis Kitap, Ankara 2011.

PEREIRA, Michael, *East of Trebizond,* London 1971.

PROCOPIOS, *Buildings*, (Trans: H. B. Dewing), London 1954.

PROCOPIOS, *History of the Wars (Books VII and VIII),* (Trans: H. B. Dewing), London 1962.

RUNCIMAN, Steven, *Haçlı Seferleri Tarihi, c. I-II-III*, (Çev: Fikret Işıltan), TTK, Ankara 2008.

SINCLAIR, T. A., Eastern Turkey: An Architectural and Archaeological Survey, Vol. II, London 1989.

SLATTERY, David J. G., "Urartu and Black Sea Colonies an Economic Perspective", *Al-Râfidân,* Vol. VIII., 1987, s. 1-30.

STRABON, *Antik Anadolu Coğrafyası* (*Geographika: KİTAP XII-XIII-XIV),* (Çev: Adnan Pekman), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2005.

STRABON, *Geography XI. II. 17*, (Çev: W. Falconer), London 1903.

STRATIL, G., -Sauer, "From Baiburt via İspir to Lâzistan", *The Geographical Journal*, Vol. 86, No.5, (Nov., 1935), s. 400-410.

ŞEVKET, Şâkir, *Trabzon Tarihi,* (Hazırlayan: İsmail Hacıfettahoğlu), Kurtuba Kitap, İstanbul 2013.

TARHAN, M. Taner, "Eski Anadolu Tarihinde Kimmerler", *Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü I. Araştırma Sonuçları Toplantısı,* İstanbul 23-26 Mayıs 1983, s. 109-120.

TEKİNDAĞ, M. C. Şehabeddin, "Trabzon", *İA,* XII/I, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1979, s. 455-477.

TELLİOĞLU, İbrahim, *Osmanlı Hakimiyetine Kadar Doğu Karadeniz'de Türkler*, Serander Yayınları, Trabzon 2007.

TELLİOĞLU, İbrahim, "Kimmer ve İskit Göçlerinin Doğu Anadolu Bölgesindeki Etkileri", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi,* Sa. 27, Erzurum 2005, Prof. Dr. Şinasi Tekin Özel Sayısı, s. 237-245.

TELLİOĞLU, İbrahim, Doğu Karadeniz Bölgesinin Türk Yurdu Haline Gelmesi Hakkında Bir Değerlendirme, Turkish Studies, c. 2, S. 2, 2007, s. 654-664.

TURAN, Osman, *Selçuklular Zamanında Türkiye,* Ötüken Neşriyat, İstanbul 2004.

UMAR, Bilge, *Türkiye'deki Tarihsel Adlar,* İnkılâp Kitabevi, İstanbul 1993.

UMAR, Bilge, *Karadeniz Kappadokia'sı (Pontos),* İnkılâp Kitabevi, İstanbul 2000.

VRYONİS, Speros, *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century,* University of California Press, London 1971.

ZEHİROĞLU, Ahmet Mican, Antik Çağlarda Doğu Karadeniz, İstanbul 1999.

ZIMANSKY, Paul E., Ecology and Empire: The Structure of the Urartian State, Chicago 1985.

JHS
86
History Studies
Volume 6
Issue 4
July
2014